

ԱՐՄԱՇԻ ՈՒԽՏԱԳՆԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. — ՆԻԿՈՄԻԴԻՈՅ ՄԵԶ

Չորեքշաբթի, կեսօր.

Իզմի՛տ . . .

Վայրկեանի մը մէջ կայարանին հրապարակը կը լեցուի կառախմբէն իջնող խայտաբղէտ ու խառնափնդոր բազմութեամբ: Ի՞նչ վլվլուկ, ի՞նչ իրարանցում: Երիկ մարդիկ, կիներ, տղաքներ, պառաներ, ծերունիւներ, ամէնքն ալ մէկ մէկ բան շալկած կամ մէկ մէկ ծրար առած ձեռուընին, իրար կանչելով, խնդալով, պոռալով, կանչուըռոտելով, կը վագեն դէպի կայարանին դուռը, փոշիի ամպի մը մէջ կորսուած:

Ի՞նչ կիներ են որ կ'անցնին առջեւէս, Տէ՛ր Աստուած: Թուլիկ ու ծփին մսի ահազին շեղջակոյտեր, մէն մի քայլին օրօրուելով, տատանելով. չեմ զարմանար հիմաթէ հէտ լոքումոթիֆը, իր 21 վակոններուն բեռը ինչո՛ւ այնչափ տաժանազին հեւքով մը կը քաշէր: Յօսնական ու լրբենի բան մը կայ այդ կիներուն վրայ, իրենց գէշ ներկուած մազերուն, գէշ գծուած աչքերուն, գէշ շպարուած այտերուն, ծայրայեղօրէն կարմիր շրթունքներուն ու իւղոտ փոշեսնգոյր վզին թողած տպաւորութիւնը, իրենցմէ բուրող ջղագրգիռ հոտին ներգործութիւնը, որ անհանգիստ կ'ընէ:

Իրենց տեսքը՝ կ'արդարացնէ այն տարօրինակ խօսակցութիւնները որք ճամբան ուշադրութիւնս գրաւած էին արդէն, վակոնի մը պատուհանէն միւս պատուհանը եղած խօսակցութիւններ, խոպոտ ճաթած ձայնով մը, այն ահուելի կերպով գուեհիկ բացատրութիւններով որք տարակոյս չունիմ թէ ամենէն ջերմեռանդ ուամկասէրներուն համակրանքն անգամ կը խրտչեցնեն:

Կէյպէի ծովեզերեայ բլուրները կը դիտեմ սքանչացումով, պուրակներով անջրպետուած անընդհատ բերրի կանաչութիւն մը որ նորմանտիոյ դաշտերը կը յիշեցնէ ինծի, եւ որ Հայտար-Փաշա-Իզմիտի գծին ամենէն գեղեցիկ տեսարաննէ, երբ յանկարծ վակոնի մը պատուհանէն դէպի միւսը սա յատկանշական խօսակութիւնը ականջիս կը զարնէ.

— Քա՛ տասը սահաք է չկրցա՞ր մէկ բանը ընել:

— Քա ո՞ւր ընեմ:

— Քա ատ ալ մտմտալիք բա՞ն է: Մոռշուփա չունի՞ք: Էս անանկ ըրի:

— Քա հիչ կ'ըլլա՞յ:

— Քա հոգտ է հատեր, ետքէն կը լուաս:

Ու կէս մէջքէն վար պատուհանէն կախուած, մազերը թափած, կուրծքը բաց, օղիի մը չիշը բերանը տնկելով, այդ հնարամիտ խորհըր-

դատուն կը սկսի երգել լորուստ մը՝ որ ապահովապէս պիտի կարմրցնէր մեր ջրհանկիրները:

Ծովուն շառաչիւնն՝ իր ձայնը կը խեղդէ բարեբաղդաբար: Ծովուն այդ անբաժան ընկերակցութիւնը երկաթուղիին՝ հիանալի կերպով նկարագեղ է: Ճենովայի ծովեզերքին վրայ ալ վայելած եմ այդ տեսարանը, բայց հոն ծովը դարձեալ բաւական հեռու է երկաթեայ գիծէն ու շատ տեղ ժայռերու հատորներով պատնշուած: Այստեղ, բոլորովին մօտղ է, գրեթէ ճեռքիդ տակ, մինչեւ գալով երկաթեայ գիծերը լիզելով, անարգել, իր եռացող կաթնափրփուր ալիքներուն ցայտքերովը:

Իզմիտի կայարանին մէջ, այդ կիներէն մին սա կերպով կ'ամփոփէ՝ շոգեկառքին իր վրայ ըրած տպաւորութիւնը.

— Քա ա՞ս է շըմէնտրֆէո շըմէնտրֆէո ըսածնին: Էրկու թարափէն կղպանքը տեղ մը, խառախօլ առասի կ'ըլմանի:

Վոյվոտայի՞ պահականոցը:

*

* *

Չորեքշաբթի, իրիկուան դէմ.

Առաջին անգամ ըլլալով, ճշմարիտ դուար մը տեսայ: Քաղաքաբնակ մարդու տգիտութեամբ, այդօրինակ շատ մը բառեր կան զորս յաճախ կը գործածենք՝ առանց անոնց ճշգրիտ նշանակութիւնը գիտնալու: Ո՛րչափ անգամներ մեր գրչին տակէն անցեր են սա տեսակ բառեր, շահպրակ, շահոքրամ, թմբի, թեզօշ, կաղամախի եւայլն, եւ ո՛րչափ պիտի շուարէինք եթէ մէկը երկու տարբեր ծառեր ցուցնելով մեզի՝ հարցնէր թէ անոնցմէ ո՞րն է թեզօշը եւ ո՞րը թմբին:

Յունաց Պանթալէոնի վանքը տանող ճամբուն վրայ: Մեր ձիերուն ոտքերը փոշիին մէջ կը կորսուին: Հեռուէն, յանկարծ, փոշեղէն խիտ ու թանձր ամպ մը կը բարձրանայ ու կը տարածուի, հետզհետէ մօտենալով: Մէկ կողմ կը քաշուինք: Ու ամպը կը մօտենայ, կը հասնի մեզ, կենդանի էակի մը նման որ զմեզ կը շրջապատէ չորս կողմէն,— տարօրինապէս խօսուն ամպ մը, զանգակներու հնչիւններով որոց կը խառնըւին հարիւրաւոր ոտքերու զիտուոցներ եւ երկար ողբագին պոռոչիւններ: — Երկու հարիւրի չափ եզներ են ասոնք, որք վաղը Արմաշ երթալիք սայլերուն պիտի լծուին: Ու պահ մը կը կենամ կը զիտեմ այս պատկերը, այս խօսուն ամպը, Յայտնութեան գրքէն ահեղօրէն կենդանի դրուագ մը որ իրագործուած է այս ճամբուն վրայ:

Պանթալէոնի վանքը՝ Յունաց Արմաշն է: Ամէն տարի Յուլիս 27ին յոյն ուխտաւորներու ահագին բազմութիւն մը կը հաւաքուի այնտեղ, մինչեւ Փոքր-Ասիոյ հեռաւոր քաղաքներէն: Միայն թէ, մինչդեռ Արմաշի ուխտագնացութիւնը տասը օր կը տեւէ, Յոյները գիշեր մը կը հասնին, իրենց ուխտը կը կատարեն ու պատարագին կ'ունկնդրեն, եւ հետեւեալ առաւօտ կը մեկնին:

Ծերունի յոյն քահանայ մը, որ շատ մաքուր հայերէն կը խօսի, — Օրթագեղէն Հայ-Հոռոմ մըն է, — կ'առաջնորդէ ինծի եկեղեցին: Ուշ-

գրաւ բան մը չկայ: Ի զուր կը փնտռեմ վաղնջուց պատկեր մը, հնութեան յիշակերտ մը: Ամէն կողմ ոսկեզօծուած, սրբուած, ճերմկցուած: Նոր նոր փայլուն սուրբեր են որ պատերուն վրայէն ինծի կը նային իրենց արտայայտութենէ զուրկ նշաճեւ սեւեռուն աչքերովը:

— Հոս գանկեր կան եղեր, անոնք նայինք, կ'ըսեմ յուսախաբ, ճշմարիտ յուզում մը գտնելու փափաքով:

Ինծի ընկերացող անձն ու քահանան ետ կը քաշուին, քառակուսի պզտիկ շէնք մը ցոյց կու տան պարտէզին մէկ կողմը ու կ'ըսեն.

— Դուն գնա նայէ, մենք չենք գար: Դուռը քաշածիդ պէս կը բացուի:

Իրա՞ւ, այդքան սոսկալի՞ է տեսարանը:

Մինակ կ'երթամ ուրեմն: Դրանը չուանը քաշած ատենս պզտիկ ընկըրկում մը կ'ունենամ:

Ներսը, պատերուն երեք երեսները հաստատուած տախտակներու վրայ իրարու քով շարուած են հարիւրի չափ գանկեր. կողմնակի պատերուն վրայ ու գետինն ալ, սնտուկներու մէջ լեցուած են գանկեր, աղտոտած, սեւցած, պահելով միայն իրենց աչքի խոռոչներուն արձանային պաղ նայուածքը: Գետինը, տախտակամածին մէկ բացուածքէն, ոսկորներու պզտիկ կոյտ մը կ'երեւի: Ասդին անդին ալ գանկեր սփոռուած են:

Այս ամէնը, այո՛, ո եւ է տպաւորութիւն չ'ըներ վրաս: Բոլոր այս գանկերը, արուեստական կանոնաւորութեամբ մը շտկուած, յարդարուած, տեղաւորուած, յայտնապէս տպաւորութիւն գործելու համար շարուած են այդտեղ, եւ ճիշդ ատոր համար է որ անտարբեր կը թողուն զիս: Գանկի սնտուկի մը վրայ կը կարդամ, Extrait d'Absinthe,* D. մարգայով. ուրիշի մը վրայ Cognac 552.** ուրիշ սնտուկի մը վրայ Oil,*** եւ այս վաճառքի սնտուկները ա՛լ բոլորովին ցուրտ կը թողուն զիս, եւ անոնց մէջ գտնուող առարկաները՝ տեսակ մը ապրանքներ կը թուին ինծի, հաւատացեալներու քսակներուն կապերը աւելի դիւրութեամբ քակել տալու հնարք մը:

*

* *

Չորեքշաբթի, գիշեր.

Դէպի Հայոց եկեղեցին տանող զառիվերը՝ աներեւակայելի ոգեւորութեամբ կենդանացած է: Այդ զառիվերին վրայ եւ անկից վար, ընդարձակ հրապարակի մը մէջ, եկած հաւաքուած են շրջակայ գիւղերէն, երկու հարիւրի չափ սայլ, ամէնքն ալ ուխտաւորները փոխադրելու համար:

Եկեղեցիին դուրսը, կատարեալ բանայիրի կերպարանք մը առած է: Անդուկ խժլտուք մը կը բարձրանայ անկից, ամէն տեսակ ձայներու

*) Էքսթրէ տ'ապսէնթ — Ապսէնթի հոյզ (Փրանսերէն)

**) Քոնեաք 552

***) Օլլ — իու (անգլերէն)

խառնուած, բացօթեայ խոհարարներ, պտղավաճառներ, հաց ու պանիր ծախողներ, լանքէոնա մը որ լոել չի գիտեր, անցնող դարձող բազմութիւն մը, ամէն տարազներով, ամէն ձեւերով, ու լապտերներու լոյսեր որք երեւան կը բերեն այս ցնորական տեսարանը:

Եկեղեցիին բակին մէջ, խումբ խումբ նստած են ուխտաւորներ,—ըխտաւորները, կ'ըսէ տեղացին: Գետինը գորգ մը փոած, բարձերու, վերմակներու մէջ կորսուած, այդ խումբերը՝ բոլորակի շարուած կը ճաշեն, մոմի մը լուսով: Եկեղեցիին սենեակներուն մէջ հինգ վեց հոգինոց տեղ մը քսան հոգի խոնուած, նոյն տեսարանը: Ու կ'երթան կու գան, կիները իրենց ճերմակեղէնները ու ամանները կը լուան եկեղեցիին աղբիւրէն, տղաքներ կը վազվուտեն, աւելի պատիկները կը ճշեն, կու լան, պառաւները վերմակներուն տակ կծկտած կը դողդղան, ու այս ամենուն վրայ թշուառութեան այնպիսի հով մը կայ որ սիրտդ կը սեղմէ: Ու այսպէս պիտի շարունակուի մինչեւ առտու, ամէնքն ալ բաց օդին պառկած, խառն մերձաւորութեան մը մէջ,— կիները, այրերը, տղաքները քով քովի:

Բ.— ԴԵՊԻ ԱՐՄԱՆ

Հինգշաբթի, առաւօտ.

Առտուն կանուխ ճամբայ ելլելու է իզմիտէն՝ Արմաշ հասնելու համար:

Գիշերուան կառախմբով եւ շոգենաւով եկող ուխտաւորները աւելցուցած են իզմիտի տակնուվրայութիւնը: Ամբողջ քաղաքը պատրաստըւած է ընդունելու այս անսովոր յոգնախուռն բազմութիւնը, որ իր ամէն օրուան խաղաղիկ ու հանդարտ կեանքը վերիվայր շրջած ու խառնակած է: Պանդոկները լեփ լեցուն են եւ եկողները կը ճամբան: Ամէն տուն՝ հիւրանոց մըն է արդէն: Մեծագոյն ապաստանարանն է եկեղեցին, իր բակով ու սենեակներով, որք ուխտագնացութեան առաջին հանգրուանը կը կազմեն:

Քուն չկայ: Ամէն տեղ հապճեպ մը, արտորանք մը, անդուլ երթեւեկ մը: Ընտանիքներ որոնք իրենց էրիկ մարդը կորսնցուցած են, մայրեր որոնք իրենց զաւակը կ'որոնեն, խումբեր որոնք իրենց մէկ ընկերը կը փնտուեն, պանդոկէ պանդոկ, տունէ տուն հարցնելով. «Իրիկուան թրէնովը սանկ մարդ մը էկա^թ»:

Կարաւանը կը կազմուի առտուն կանուխ ժամը իննին: Յաղթ ու դանդաղ գոմէշները, գիշերն ի բուն պառկած եկեղեցիին զառիվերին երկայնքը, հոսուն տղմին մէջ որ իրենց կաշիին վրայ փայլուն ու իւղոտ խաւ մը կապած է, կը լծուին սայլերուն եւ իրարու ետեւէ ճամբայ կ'ելլեն: Իւրաքանչիւր խումբ առաջուընէ բռնած է իր սայլը. կասկածոտները, ապահովութեան համար, իրենց հետ տարած են, առջի իրիկուընէ, սայլապանին մէկ ո եւ է առարկան, ընդհանրապէս սայլին լուծքը:

Ես շատ ուշ ճամբայ կ'ելլեմ, ժամը 2½ին, ձիով: Ինծի կ'ընկերանայ իր ձիուն վրայ Սահակ աղբարը, ծանօթ ձիապան, բարձրահասակ կտրիճ մը, առոյգ ու նիհար, մատաղ կաղնիի մը պէս ճապուկ ու զօրա-

ւոր, Զէյպէկի տարագով, Փէսին բոլորտիքը փաթթած գունաւոր թաշկի-նակ մը որ իր դէմքին խիզախ արտայայտութիւնը կ'աւելցնէ, իր կամարին ծայրէն ցուցնելով՝ յաղթական՝ ատրճանակն ու դաշոյնը։ Մեզի հետ կու գայ նաեւ իզմիտցի խեղճ հայ կին մը, նոյնպէս ձիու վրայ։ Իր ձիուն երկու քովէն մէկ մէկ կողով կախուած են, որոց մէկուն մէջ կապոցներ կան, իսկ միւսին մէջ հէտ վեցամեայ մանուկ մը, իր տղան, խուլ ու մունջ զոր ահա երեք տարի է շարունակաբար Արմաշ կը տանի՝ Աստուածածնի գովթը հայցելու այդ տարաբաղդ պղտիկին վրայ։ Ուխտդ ընդունակա՞ն, մարի՞կ։

Շուտով կ'անցնինք Համիտիէ փողոցէն, իզմիտի պուլվարը, որ իրօք եւրոպական փողոցի մը չափ լայն է, երկու կողմէն ծառերով զարդար-ուած ու բաւական լայն յատակուած, եւ դուրս կ'ելլենք քաղաքէն։ Հոն, չնչին գնով մը, նոր բան մը կը սորվիմ, թոփրաք պաստրի համար տասնական փարա կ'առնեն մեզմէ իբր տուրք, զոր այստեղ պան կ'անուանեն (բաղդատել հոմանիշ հայերէն բաժ եւ ֆրանսերէն բէած բառերուն հետ)։ Հատ հին սովորութիւն մըն է այս որ Միջին Դարու Եւրոպայի ամէն քաղաքներուն պարսպադոներուն առջեւ ի գործ կը դրուէր։ Ռուսիոյ մէջ ալ, մեծ պողոտաներուն գլուխը մէկ մէկ փակոցներ հաստատուած էին, երկու ցիցեր որոց միջեւ հորիզոնածեւ հաստատուած շարժուն ձողը ուղղահայեաց կը բարձրանար՝ թող տալու համար անցնիլ մարդերուն եւ կառքերուն։ Եթէ չեմ սխալիր, այդ սովորութեան ամե-նավերջին հետքերը դեռ չեն ջնջուած այժմ Ռուսիոյ մէջ։

Մեր առջեւ կ'երկարի խճուղի մը, երկար, անհատնում, անսահման։ Արեւը իր ճառագայթները անարգել կը թափէ ճամբուն վրայ, արծաթա-զօծելով փոշին որ ջուրի հարթ մակերեւոյթի մը պէս կը փոռուի։ Այս փոշեղէն ծովն իր կոհակներն ունի։ Դիտա՞ծ էք, իրիկուան դէմ, քա-միին վագքը ծովուն վրայ։ Հովը իր առջեւէն վտարական կը հալածէ պղտիկ մանտրտիկ կոհակներ որք մութ կապոյտով մը կը գունաւորեն ջուրին սպիտակութիւնը։ Այստեղ ալ, փոշիի բարակ խաւ մըն է որ դան-դաղօրէն կ'անջատուի նախ, յառաջ խաղալով, վագելով գրեթէ, հետզհե-տէ բարձրանալով ու տարածուելով։

Գիւղացիներու կառքեր, ձիաւորներ, հետեւակներ, ամէն վայրկեան մեր դէմը կ'ելլեն։ Սայլերն ընդհանրապէս բեռցած են փայտ, եգիպտա-ցորեն, ծխախոտ, արմտիք, իսկ ձիերը՝ ածուխ։ Անատօլուի ճշմարիտ գիւղացիներ, առոյգ, բարձրահասակ, արեւէն այրած, այլատեսակ տարագներով, որոց մէջ ֆէսին փաթթուած թաշկինակը, առաւել կամ նուազ ծաւալուն շալվարը եւ չուաններով կապուած տրեխը՝ յարեւնման են գրեթէ միշտ։

Զարմանքս մեծ կ'ըլլայ սակայն երբ կը տեսնեմ թէ գրեթէ ամէնքն ալ Հայ են. չէ՛, եթէ իրենց գիւղական պարզութեամբ ամէնքն ալ պարտք չհամարէին ըսել մեզ «Բարի՛ երթաք», յաւիտեան չպիտի մտածէի թէ Հայեր են ատոնք։ Այս զարմացումս վերջէն աւելի սաստկացաւ Արմաշի մէջ. է՛ս ի՞նչ, ա՞ն ալ Հայ է, ա՞ն ալ Հայ է։ Այո՛, Հայ են։ Կը կարծեմ թէ մարդաբան մը եթէ ուզէր հայկական բուն տիպարը գտնել մեր մէջ, անճրկած պիտի մնար այս զանազան տիպարներու անհուն պէսպիտու-թեան առջեւ։

Խճուղիին երկու կողմէն կ'երկարածգուին ընդարձակ արտեր, որոց հունձքն աւարտած է արդէն։ Եգիպտացորենի լայնատարած դաշտ մը ուշադրութիւնս կը գրաւէ. պտուղները հնձուած են եւ արմատները միայն կը մնան ուղղաձիգ, արեւէն չորցած, աղտոտած, սեւցած,— կարծես ձայնարկութեան անվախճան նշաններ՝ հողին մէջ ցցուած, բնութեան ահաւոր խորհրդին անհունութիւնը որակելու համար։ Ծխախոտի արտերը միայն կը պահեն դեռ իրենց կանաչութիւնը, բարակ ցողունի մը ծայրը դալար փունջով մը, որուն մէջ ճերմակ ծաղիկներ՝ խօսուն խուզարկու աչքերը կը թուփին լայն տերեւներուն։ Անկէ դուրս, բնութեան թմբիրն է որ կը տիրապետէ, հնձուած արտերուն տրտմութիւնն, այրած կոնծած գետնաքարչ խոտերով ծածկուած։ Խճուղիին երկու կողմը, տեղ տեղ, ծառերու պուրակներ, որոց գունատ տերեւներուն մելամաղձութիւնը ա'լ աւելի կը թաղծանայ փոշիի բարակ խաւին տակ։ Մացառները միայն կը պահեն, ճամբուն երկու կողմը, իրենց մշտագարուն թարմութիւնը. բնութեան ժպիտն է այդ, անշարժ, անփոփխ, ծերանալ չգիտցող կնկան մը անմեռուկ հրապոյրը։ Մորմենիները իրենց փշոտ ճիւղերուն շաղապատումով կամարներ կը ձեւացնեն, որոց վերեւ կարմիր ու սեւ պտուղները իրենց անմատչելի առարկայի չարախնդաց հեգնութիւնը կը նետեն մեզ կարծես։

*

* *

Հիգնշաբթի, կէս օր.

Երկաթուղին կ'ընկերանայ մեզ հիմա, իր գծերուն փայլվիլիւնը երկարելով մինչեւ հորիզոնը, մետաքսէ մոխրագոյն ժապաւէնի հանգունատիպ։ Վերջի վերջոյ կը կտրէ մեր ճամբան եւ մենք կը թողունք զինքը անյայտանալ դէպի աջ, շարունակելով մեր գնացքը ճախակողմէն։ Լեռներու շղթան, որ աջակողմէն մեզ չի թողուր իզմիտէն սկսեալ, կ'ուղեկցի մեզ, միշտ հաւատարիմ։ Լեռնաշղթային անընդհատ վայրէջքը ու վերելքը՝ հորիզոնին վրայ կը ձեւացնէ խօլական անհաւասար գիծ մը, ստուերոտ տարտամութեան մը մէջ բթացնելով իր ցցունքներուն եւ ծործորներուն եզերումները։ Հեռուէն հեռու կապոյտ թանձր մուխ մը կը բարձրանայ, կ'ուրտանայ, դանդաղօրէն ժփանուտ ամպ մը յօրինելով։ Ածխագործներուն խարոյկներն են որ կը վառին լերանցամէջերուն խորը։

Լոիկ կ'երթանք, մեր ճիերուն կանոնաւոր գնացքով։ Դաշտանկարին անդորրութենէն ու անշարժութենէն բան մը անցած է մեզի։ Անցորդները հետզհետէ կը ցանցափին։ Հեռուէն հեռու, փոշիի ամպ մը կը յայտնէ սայլի մը գալուստը։

Հիմա կը բաժնուինք խճուղիէն, թողլով անոր թաւալել իր փոշոտ երիզը մինչեւ Պաղտատ, եւ կը մտնենք քովնտի նեղ ճամբու մը մէջ որ Արմաշ պիտի տանի։ Այդ ճամբան մասնաւորապէս շինուած ուղի մը չէ, այլ սայլերուն անիւներուն փորած մէկ արահետն է լոկ։ Մառերը կը շատ-

նան կամաց կամաց եւ քիչ ետքը անտառին մէջ ենք արդէն։ Փոշին այս-
տեղ աւելի թանձր է, կակուղ գորգի մը պէս փռուած մեր ձիերուն ոտքե-
րուն տակ, — մաշած ու փտուկ գորգ մը սակայն, որուն թելերը քակուէին
ու փեթրոտուէին մէն մի քայլափոխի։ Կառքերէն թափած յարդի շիւղեր՝
փոշիին մէջ կը փայլին ոսկիի տարօրինակ ցոլացումով, ամէն անգա-
մուն ծոելու եւ զայնս վերցնելու փորձութիւնը տալով քեզ։ Մանրիկ
մողէսներ, գորչ, արեւէն հրապուրուած, փոշիին մէջ կը պտըտին,
չկրնալով փախչիլ, իրենց թաթերովը ի զուր ջանալով կոռւան մը գտնել
այդ փիսրուն ու անհաստատ կոյտին վրայ։

Արեւը կ'այրէ զմեզ, ձիերը կը յոզնեցնեն եւ անօթութիւնը կը նեղէ։
Պէտք է տեղ մը իջնել, պատառ մը բան ուտել ու հանգստանալ։ Ժա-
մանակ չեմ ունեցած իզմիտէն քիչ մը ուտելիք առնելու. բայց Սահակ
աղբար ապահովցուցած է զիս. «Դուն հոգդ մի՛ ըներ, հաճի՛ աղա, ես
ուտելիք առեր եմ հետս»։ Եւ կ'իմացնէ թէ քիչ մը ետքը կը հասնինք
Զէրքէսին խահուէն, ի Քիրէմիտ Գույուսու, ճամբուն կէսին վրայ, ու
հոն կ'իջնենք։

*

* *

«Զէրքէսին խահուէն» բացավայրի մը վրայ հաստատուած է։ Քսանի
չափ երկար ցիցեր որոց վերեւ չորցած ձիւղեր շարուած են, եւ խորը
փայտաշէն խրճիթ մը. ահա սրճարանը։

Եօթը ութ թուրք գիւղացիներ, որք քիչ մը վարը թողած են իրենց
սայլերը, եկած են հոն սուրճ մը խմելու։ Ամէնքն՝ ալ իրենց ծանր ու
յարդական բարեւներով կ'ընդունին զմեզ։ Խսիրի մը վրայ կ'երկննանք
եւ կը հրաւիրեմ Սահակ աղան իր ոստելիքները բերելու։

Իր ձիուն մախսաղէն կը բերէ ինծի օխա մը հաց, հաստ թուղթէ ծրարի
մը մէջ ձիթապտուղ եւ երկու հաստ ճերմակ բողկ։ Իր երեսը կը նայիմ.
ա՞ս է իր ծանուցած ճաշը։ Բայց ընտրութիւն ընելու, փափկաճաշակի
խծրծանքներ փնտուելու տեղը չէ։ Սրճարանին մարդիկը բարեբաղդաբար
ունին խաչած հաւկիթ ու խաղող։ Ախորժալի ճաշ մը կ'ընենք, պաղուկ
ջուրով մը ոռոգելով զայն սթափիչ խահուէով մը կազզուրուելով, եւ
նորէն ճամբայ կ'իյնանք։

Բուն անտառին մէջ ենք։ Ծառերը շարունակական յաջորդութիւն մը
չունին, այլ տեղ տեղ իրարմէ կը կտրուին բացաստաններով։ Անուշ ու
առողջ բուրում մը կը լեցնէ օդը, երանաւէտ հեշտութեամբ ուռեցնելով
թոքերը։ Բարձրաբերձ ծառերու քով իրենց գլուխը կը տնկեն վախկոտ
մատաղ տունկեր, աւելի կանաչ, աւելի առոյգ։ Երթեմն սակայն, տեսա-
րանը կը փոխուի։ Գիւղացիներ, արօտավայր կամ արտ ունենալու
համար, այրած են անտառը. ու բոլորչի բացավայրի մը մէջ, ծառերու
այրած կոճղեր՝ դեռ իրենց վրայ կրելով ճերմակ մոխիրը՝ մեռած
բաներու չարաշուք տեսիլն ունին։ Հողը, այրած, կը փոռուի լերկ ու
անկենդան, — ծանր վէրքի մը պէս՝ շրջակայ դալարուն դաշտանկարին
վրայ։

Ճամբան կը խորտուքորտի հետզհետէ, բոլորովին անխնամ, անընդհատ բազմապատկելով իր ոլորապտոյտ դարձուածքները: Յանկարծ, անտառէն ելլելով, հեռուէն կը նշմարենք սայլերու երկարածիգ շարք մը որ գրեթէ անշարժ կեցած է զառիվերի մը կողին վրայ:

— Ըխտաւորներն ին, կ'ըսէ Սահակ աղան:

Ու կը մտրակենք ձիերը:

Քիչ մը ետքը արդէն մեր դիմացն են Արմաշի եկեղեցիին գեղեցիկ գմբէթն ու շրջակայ շէնքերուն կանոնաւոր շարքը: Մեր ընկերուհին երեսը կը խաչակնքէ:

Երբոր ուխտաւորներուն սայլերուն կը հասնինք, կանգ կ'առնենք չնչասպառ: Զէ՛, կարելի չէ՛ երեւակայել թէ փոշին ի'նչ հզօր տարր մըն է այստեղ: Եթէ բնութեան տարրերուն նոր դասակարգութիւն մը ընել հարկ ըլլար, պէտք է անպատճառ անոր մէջ մտցնել նաեւ Արմաշի ճամբուն փոշին: Կրակին պէս այրող է, ջուրին պէս լոյժ, օղին պէս կը մտնէ թոքերուդ մէջ: Երեք հարիւրի մօտ սայլերը, իրենց ծանր անիւներով, հողը կ'աղան, զոր ապա օղին մէջ կը նետեն հովն ու գոմէշներուն յաղթ ոտքերը: Սայլերուն հաստ կտաւէ վարագոյրներուն տակ ի զուր կ'ապաստանին հէգ ուղեւորները. փոշին ամենազօր է, ամենայաղթ, ամենուրեք, ու կը պատէ կը պաշարէ զքեզ ամէն կողմէ, կոկորդդ տոչորելով ու թոքերդ այրելով:

Սահակ աղային կը նայիմ: Նայուածքիս մէջ չեմ գիտեր ի'նչ կայ. բայց պահ մը կը կենայ, կը դիտէ առլեփ զառիվերն որուն ստորոտէն կը դառնայ ճամբան, ու կը պոռայ յանկարծ.

— Առա'ջ քշէ:

Զին կը յամառի ցից ու քարոտ ճամբուն վրայ, բայց պէտք է որ փրկէ զմեզ, ու կը փրկէ: Տաժանելի վերելք մըն է այս, գուցէ վտանգաւոր, բայց գոնէ մաքուր օղին մէջ մեռնելու միսիթարութիւնը կ'ունենանք. մինչ անդին, փոշիին մէջ խեղդուի՛լ, ի'նչ անփառունակ վախճան:

Երբ վանքին դրան առջեւ կը հասնինք, ժամը եօթնուկէսն է. մեր ձիերը ուրեմն հինգ ժամէն բերած են զմեզ Արմաշ, մինչ սայլերը տասնեւմէկ ժամ է որ կը քալեն ու դեռ չեն հասած:

Երբ ձիէն վար կ'իջնեմ, խենդի պէս կը վազեմ վանքէն ներս, սանդուղներէն վեր կ'ելլեմ չորս չորս, դէմս ելլող առաջին մարդուն թեւէն կը բռնեմ ու երեսն ի վեր կը պոռամ.

— Զո՛ւր, ջո՛ւր, ո՞ւր է հոս լուացուելու տեղը:

Չեմ գիտեր թէ մարդը ի'նչ մտածեց վրաս, բայց անմիջապէս խընդիրքս կատարելու խելացութիւնն ունեցաւ:

Գ. — ՈՒԽՏԸ

Արմաշի ուխտագնացութիւնը երկու որոշ մասի կը բաժնուի. Եկեղեցին եւ բանայիրը: Մէկ կողմէ հոգւոյն ամենէն գերագոյն ու սրբազան թոփչները, ու միւս կողմէ մարմնին ամենէն անասնական ու բիրտ բնագդներուն ապերասան ստորնաքարշումը:

Այս բաժանումը սակայն, դիտողին ու իմաստասիրողին համար է: Ժողովուրդը, միշտ սէնքլիսդ, միշտ պարզ, տարօրինակ խառնակու-

թեան մը մէջ կը շփոթէ այս երկուքը։ Ու այս տրամագծապէս իրարուներհակ տեսարաններուն յարակցութիւնը, խառնուրդը, նոյնացումը՝ իմաստասիրական ամենէն հետաքրքրական երեւոյթն է զոր կ'ընծայէ Արմաշ՝ Խաչվերացի շաբթուան մէջ։

*

* *

Ուխտի մը համար որոշեալ ժամանակներու մէջ որոշեալ վայր մը երթալու սովորութիւնը՝ նախապատմական հնութեանց մէջ կը կորսուի։ Ուխտագնացութեանց ամենէն հին յիշատակութիւնն է Ելեւսեան տօները որք տեղի կ'ունենային Ելլադայի Ելեւսիս քաղաքին մէջ, ի պատիւ Դեմետրէի, երկրագործութեան խարտիշագեղ դիցուհին։ Դեմետրն էր որ այն ժամանակներուն մէջ ուր մարդիկ, իրենց վայրենի կեանքին մէջ, չէին կրնար հողէն հանել իրենց ապրուստը, կը սնուցանէր մարդկութիւնը։ Ինքն էր որ կը բուսցնէր ցորենը եւ կ'արգասաւորէր արտերը։ Քաղաքակրթութեան դիցուհին էր կերպով մը, եւ ի պատիւ իրեն Ելլադայի ամէն կողմերէն կու գային, ուխտերով ու զոհաբերութիւններով, ու առիթ մը կ'ըլլար այս այլազան ցեղերուն՝ գիրար ճանչնալու։

Մեր մէջ, Խորենացին կը յիշէ Անահիտի ուխտագնացութիւնը։ Ստրաբոն այդ ուխտագնացութեան վրայ կը յիշատակէ այնպիսի մանրամասնութիւններ որք չեն կրնար այստեղ արտագրուիլ։ Հայուհիները անդ կ'երթային կորսնցնել այն զոր կին մը մէկ անգամ միայն կը կորսընցընէ, ու այնուհետեւ աւելի յարգի կը նկատուէին եւ կնութեան կը խնդրուէին։

*

* *

Արմաշ բաւական տարիներէ ի վեր ուխտագնացութեան վայր մընէ։ Դարէն աւելի է որ անդ կ'երթան Աստուածածնի պատկերին առջեւ ծնրադրելու, անկից խնդրելու իրենց ցաւերուն մեղմացումն եւ իրենց փափաքներուն իրագործումը։ Զի գիտցուիր ճշդիւ թէ ո՛ր ժամանակէն սկսած է ուխտագնացութիւնը։ Բայց ապահովապէս մէկ դարէն աւելի է որ Արմաշի բլրակէն վեր կ'ելլեն ուխտաւորներ։ Անկից առաջ վանքը հաստատուած էր արդէն, բայց այդ բլրակին հրաշագործ զօրութիւնը դեռ յայտնի չէր ժողովուրդին։

Աստուածածնի պատկերն ալ, որ հրաշագործ զօրութիւն ունի եւ որուն առջեւ կ'երթան երկրպագել բարեպաշտները, չի գիտցուիր նորէն թէ ո՛ւսկից բերուած է եւ կամ որո՛ւ ձեռքով նկարուած։ Դիտելի է թէ ամէն վանքերու մէջ Աստուածածինն է որուն յատկացուած է հրաշագործ զօրութիւնը։ Կինը, որ վանքերու մէջ «քաղաքացիի իրաւունք» չունի, պատկերի ձեւին տակ կը պաշտուի այդ վայրերուն մէջ։ Ահաւասիկ իմաստասիրելու ուրիշ նիւթ մըն ալ։

Ինչո՞ւ կուգան Արմաշ :

Ուխտի համար : Ո'վ որ ցաւ մը ունի , նիւթական թէ բարոյական , ամուլ կինն որ զաւկի կ'ըղձայ , մայրն որ աղջկան համար փեսայ մը կը խնդրէ , ո'վ որ տուն մը կ'ուզէ , ծիապանն որ իր ձիերուն առողջութիւնը կը բաղձայ , երկրագործն որ լաւ հունձք մը սպասէ , կինն որ իր սիրած անձին հաւատարմութեանը կը ցանկայ , իրենց անառակ զաւկին զգաստութիւնը հայցող մայրերը , ամէնքն ալ Արմաշ կը դիմեն :

Իրենց ուխտը մէկ երկու կերպով կը կատարեն : Բուն ցաւագարները , խուլերը , մունջերը , խելագարները , ջղային տագնապներով յուզուած կիները , Աստուածածնի պատկերին առջեւի գաւթին մէջ կը դրուին մինչեւ չորս օր չորս գիշեր , շրջապատուած իրենց մարդերէն որք պաղատագին կը հայցեն Տիրամօր կարեկցութիւնը այդ եղկելիներուն վրայ :

Միւսները ոչխար մը կը նուիրեն՝ մատաղի համար , մոմ կը վառեն , կանթեղին մէջ իւղ լեցնել կու տան եւ «դարպաս» անուան տակ գումար մը կը նուիրեն :

Ինծի համար ուխտին ամենէն հետաքրքրական եւ նկարագեղ կողմը կը կազմեն այն զանազան արծաթէ առարկաները զորս ուխտաւորները կը նուիրեն Աստուածածնի պատկերին եւ որ իրենց ուխտագնացութեան նպատակը ցոյց կու տայ : Թեւին վրայ հիւանդութիւն մը ունեցողը արծաթ թեւ մը կը նուիրէ , աչքի հիւանդութիւն ունեցողը՝ արծաթ աչք մը , սիրտ մը , ձեռք մը , ամբողջ մարմին մը , տուն մը ուզողը՝ տուն մը կը նուիրէ , կառք մը , ձի մը , եւայլն : Այս սովորութիւնն ալ շատ հին է : Աստուածաշունչին մէջ կը կարդանք թէ Փղշտացիները իրենց երաստանի հիւանդութեանց եւ իրենց դաշտերն աւերող մուկերուն համար իրենց քուրմերէն պատուէր ստացան իսրայէլացիներուն Տապանակին նուիրելու «զպատկերս երաստանաց ձերոց , եւ զնմանութիւն մկանց ձերոց՝ ապականչաց երկրին» : Այդ պատկերները ոսկիէ շինուեցան :

Ուխտագնացութեան մասը կը կազմէ նաեւ մանկանուէրը : Ժամերգութենէն յետոյ , ծնողքները Աստուածածնի կը ծախեն , դրամական նուէրով մը , իրենց հիւանդ կամ անառակ զաւակները , եւ մէկ քանի տարիներ անոր պաշտպանութեան ներքեւ թողէ յետոյ զայնս , ետ կը գնեն :

Ահաւասիկ ինչ է Արմաշի ուխտագնացութեան նպատակը :

Դ .— ՍՐԲԱԶԱՆԻՆ ՍԵՆԵԱԿԸ

Արմաշի մէջ , Խաչի ուխտագնացութեան ժամանակ , տիպարներու , տարագներու , լեզուի , զգացումներու արտայայտութեան ամէնէն ճշգրիտ հանդիսարանը ո'չ եկեղեցին մէջ է , ո'չ դուրսի ընդարձակ պարտէզին մէջ ուր բազմութիւնը կը պտըտի յարաժամ , ո'չ վանական շէնքերուն մէջ ուր ուխտաւորները կը պատսպարուին , ո'չ վանքին դուրսի լայնատարած հրապարակին վրայ ուր սրճարաններուն եւ խանութներուն մէջտեղ կը վխտայ ամբոխը , ո'չ , այլ Վանահօր սենեկին մէջ : Քալէիտոսիք մըն է այդ սենեակն ուսկից կու գան կ'անցնին բոլոր բարեպաշտները , խորհրդանոց ուր կը յայտնուին բոլոր թաքուն ցաւերը , խուլ ըղձանքները , հաւատքի սլացումները , հոգեկան գերագոյն խան-

դաղատանքներն ու բոլոր ողորմ ու պզտիկ եսամոլութիւնները . տեսակ մը փողերանոց-սրբարան, ուր հաւատքն ու դրամը իրար կը խառնուին տարօրէն սերտութեամբ :

Այդ սենեկին մէջ բազմած է Փոխ-Վանահայր Տ. Օրմանեան Սրբազան : Հոն է որ, առտուան պատարագէն յետոյ, բարեպաշտները կու գան վճարելու իրենց դարպասը, իրենց մանուկները ծախելու Աստուածածնին, հոն կու գան բերելու իրենց զանազան նուէրները :

Տ. Օրմանեան Սրբազանի թոյլտուութեամբը երկար ժամեր անցուցի այդ սենեկին մէջ, որ ուսումնասիրութեան եւ հոգերանութեան կատարեալ դիտարան մը եղաւ ինձի համար :

Յաղթ ու կորովի գիւղացիներ ներս կը մտնեն ու, յարգանօք համբուրելով Սրբազանին ձեռքը, կը նստին բազմոցներուն կամ աթոռներուն վրայ : Յետոյ իրենցմէ մին ոտք կ'ելլէ եւ կու գայ կամացուկ մը Սրբազանին սեղանին վրայ դնել իր դարպասը, մէկ մէծիտէն մինչեւ մէկ ոսկի եւ աւելի ալ : Սրբազանը կը գրէ ընկալագիրը եւ կը յանձնէ նուիրատուին : Յետոյ ետին կը դառնայ, վարագոյր մը մէկդի կ'առնէ կիսովին, թուղթ մը կը քաշէ եւ կու տայ նուիրատուին : Այդ թուղթերը՝ հինէն մնացած նուիրատումսեր են, որոց վերեւ հրաշագործ Աստուածածնին պատկերը փորագրուած է եւ տակը գրուած է «Վճարեց 100 դահեկան վասն վերաշինութեան եկեղեցիին, եւայլն» : Հին հանգանակութեան մը աւելորդ մնացած այդ թուղթերը՝ հիմա կը գործածուին իբր յիշատակ մը Արմաշի, եւ տեսնելու է թէ բարեպաշտներն ի՞նչ խանդակաթ սրտեռանդութեամբ կը տանին իրենց հետ այդ թուղթերը : Այնքան ճշմարիտ է որ դիտաւորութիւնն է ամէն բանի մէջ որ գործի մը էական հիմը կը կազմէ :

Կիներ ներս կը մտնեն, իզմիտի գիւղերուն յատկանշական տարագովը, մետաքսէ կարճ վերարկու, գունաւոր ուռուցիկ շալվար, գլուխնին ոսկեթել եազմայով մը ուսկից մազը կը կախուի՝ մէկ հիւսքով՝ մինչեւ մէջը : Երկիւղածութեամբ կը մտնեն ներս, Սրբազանին կը մօտենան եւ աջն համբուրելէ յետոյ, իրենցմէ մին մեղմով գետինը կը դնէ պզտիկ կապոց մը : Նուշ բերեր են Սրբազանին, կամ անձեռոցներ զորս իրենք մաներ են, կամ գուլպաներ զորս իրենք հիւսեր են ձմրան գիշերներուն տքնութեանց մէջ :

Երկու խեղճ կիներ ներս կը մտնեն, մէկ մէկ պզտիկ լաճի ձեռքէն բռնած :

Ուսութոյէն են : Աւելի համարձակը խօսք կ'առնէ .

— Ա՛խ, Սրբազան, Աստուածածնին պիտի ծախենք, կ'ըսէ արտասուագին ձայնով մը : Անառակ են, դպրոց չեն երթար, չեն կարդար, կը փախին ծովեզերքը կ'երթան միշտ :

Պատիկը, կրակոտ չարաճճի աչքերով, այս «Աստուածածնին պիտի ծախենք» խօսքին վրայ կը սարսափի, ինքզինքը կ'ազատէ մօրը ձեռքէն եւ կը վազէ դէպի դուռը, երբ կը բռնեն կը բերեն զինքը : Սրբազանին հայրական յորդորներուն տակ տղան կը հանդարտի ու հիմա իր աչքերը խոհուն ու մտածկոտ արտայայտութիւն մը ունին :

Կին մը ներս կը մտնէ դողդղալով .

— Ա՛խ, Սրբազան, րինա մը ունիմ : Ճամբան տիւլպիւն մը խայիպ ըրի . բան մը չէր, ոսկիի մը նոր նոր առեր էի չի հեռուէն Արմաշը

տեսնեմ, ճամբան նասը եղաւ չիտեմ խայիպ եղաւ։ Ճա՛նը Մրբագան, սանկ եկեղեցին մէջ ծանուցում մը ընէիք։

Վանքի դուրսի հրապարակին մեծ սրճարանին վարձակալներն եկած են ու կը գանգատին թէ ոստիկանութիւնը թող չի տար որ գիշերուան ժամը հինգին յետոյ բաց մնան գինետունները եւ կ'արգիլէ ֆիշէնկ նետելը։ Ի՞նչ տեսակ է այդ մարդերուն միամտութիւնն որ իրենց օղիի հաշիւներուն հետ խառնել կ'ուզեն վանահօր միջամտութիւնը։ Ու մանաւանդ ի՞նչ ահոելի ծարաւ է այն որ չի կարենար յագենալ մինչեւ ժամը հինգ խմելով։

Ուրիշ կին մը, Բերայէն, շատ շնորհքով ընտանիքէ մը, սրտի եսամոլ աղաղակ մը կ'ունենայ։

— Ա՛խ, Մրբագան, փէք աղէկ է Արմաշը, բայց ի՞նչ աղէկ կ'ըլլար եթէ Աստուածածինը Բերա ըլլար։

Զեր տանը քովիկը թերեւս, այնպէս չէ՞։

Ու հետզհետէ կու գան, տողանցութիւնը կը շարունակուի անընդհատ։ զրան առջեւ կարգի կը սպասեն։ սենեակը պարպուելուն պէս՝ նորէն կը լենայ։ Մէկը արծաթքուրվառ մը կը բերէ, ուրիշ մը մետաքսէ թաշկինակներ, ամէնքն ալ իրենց դարպասը։ Երկար ու կապկապուած քսակներու խորէն մէճիտիէնները դուրս կ'ելլեն։ Խորունկ մտածութիւններէ ետքը, նուիրատուն մէկ երկու մէճիտիէ կը դնէ սեղանին վրայ։ ու յանկարծ նոր մտածում մը գալ կը թուփի իրեն, իր մէկ ո եւ է բաղձանքը զոր մոռցած էր, ու մէճիտիէ մըն ալ կ'աւելցնէ իր նուէրին վրայ՝ տաժանելի շարժումով մը։ Խեղճ գիւղացիններ են յաճախ որ առատօրէն կու տան իրենց դարպասը, եւ ուրիշներ, որոնցմէ բաւական գումար մը սպասել ներելի է, կը չափեն կը չափչփեն իրենցն նուէրը։

Ու մէկ կողմէ այդ հաշուուած հաւատքը, զոր կը խորեն, կը մանրեն ծայրակտուր, անոր թոիչները սանձելով, ու միւս կողմէ այն բնազդական անխորհրդածեալ մատուցումները որք կ'ըլլուին՝ սրտի անխառն ու վճիտ բղխիւնով մը, դիտողին համար մարզակազմութեան տախտակներ են, որոց վրայ մերկապարանոց զետեղուած են ներքին գործարաններուն ամենէն թաքուն խորչերն ու ծալքերը։

Ու Օրմանեան Մրբագան, այդ ամենուն մէջ, կը պահէ իր վարժ ու փորձ հոգեբանի անդորրութիւնը։ Գրիչը ձեռքը միշտ, կը գրէ ընկալագրեր որք հաւատացեալներուն խանդին ծանրաչափն են, կը քաշէ իր գզրոցը որուն մէջ յատուկ խորչեր կան օսմանեան եւ անզիական ոսկիներու, մէճիտիէններու, քառորդներու եւ մանրուքի։

Ու կու գան միշտ, ամէնքն ալ իրենց աչքերուն մէջ մատնելով իրենց ներքին ցանկութիւնները։ Ու անոնց քով որք պարզապէս շահի ու յաջողութեան ակնկալութիւններ ունին, քանինե՛ր կան որոց մարմինը կը կրծէ ցաւը, որոց բարոյական տառապանքները՝ ալ շատ ծանր կու գան իրենց մարդկեղէն պատեանին, սեւեր հագած կիներ որ մեռած զաւկի ցաւ քաշած են, հիւանդի տէրեր որոց աչքին մէջ արցունք մը կայ միշտ, մայրեր որք յուսահատօրէն կը դիտեն իրենց աղջիկներուն ծիւրիլը ու հատնիլը ամուրիութեան մէջ։ Ու դէպի Մրբագանին սենեակը տանող սանդուղը՝ Գողգոթա մը կը թուփի ինծի, ու անկից վեր ելլողները՝ այդ խաչի շաբթուն մէջ՝ իրենց խաչը շալկած են կոնակնին, ցաւով ու հեծութեամբ։

Ե. — ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԳԱԼԻԹԸ

Արմաշի հրաշագործ Աստուածածինը՝ կը գտնուի եկեղեցին աջ կողմի գալիթին ճակատը։ Մեծադիր պատկեր մըն է, արեւելեան հին նկարչութեան հաստ ու անճարտար գծերով ու սաստիկ, ուժգին, պոռոտ գոյներով։ Աստուածածինը, գլուխը թագով մը, գիրկն առած է Մանուկ Յիսուսը, նմանապէս բոլորովին զուրկ մանկական շնորհէ։ Այդ արտայայտութենէ զուրկ պատկերին մէջ, Տիրամօր խոշոր աշքն է որ տարօրինակ կենդանութիւն մը ունի, աչք մը կարծես անդունդի մը վրայ բացուած, պակուցեալ, իր նայուածքին շեշտակի անշարժութեամբն ու ցրտութեամբը հալածելով զքեզ, ամէն կողմէ քեզ նայելով, բարեպաշտներուն գլուխները խոնարհեցնելով իր ահաւոր ու գերբնական էութեան մը արհաւիրքին տակ։

Այդ պատկերին՝ գեղարուեստական հանգամանքէ զուրկ ըլլալու իրողութիւնը դիպուածական բան մը չէ, անճարտար վրձնի մը անկարողութեան հետեւանքը, այլ կամովին, գիտակցաբար, Աստուածածինը զրկած են իր մայրական շնորհագեղ ու վայելչածաղիկ տիպարէն որ կը տեսնուի նմանօրինակ պատկերներու մէջ։ Խորանին վրայ գտնուող միւս Աստուածածինը գեղարուեստական արժէք ունեցող գործ մըն է, Վենետիկի մէջ նկարուած՝ իտալացի մեծագոյն վարպետներու ստեղծագործութեանց ընդօրինակութեամբ, այլ ժամանակին մեծ խնդիրներ ու կոիւներ եղած են՝ զայն վանքին մէջ ընդունելու համար։

Այդ հրաշագործ աստուածութեան դէմ է որ տախտակամածին վրայ նստած, պառկած, ծնրադրած, ընկողմանած են հարիւրէն աւելի մարդիկ, այր, կին, տղայ, ծերունի, հիւանդներ եւ հիւանդի տէրեր։ Կ'երեւակայեմ թէ Պրոպատիկէի աւազանին եզերքը խոնուող բազմութիւնը ճիշդ այդ տեսարանը ներկայացնելու էր։ Երկու կատաղի խենդեր կան, վարտիքով ու շապիկով միայն, մին ձկնավաճառ մը Բերայէն ու միւսը իզմիրցի խեղճ երիտասարդ մը, ու հուժկու մարդիկ բռնած են անոնց թեւերէն ու ոտքերէն։ Խենդերը կը թօթուզտին, կը պոռան, կ'ոռնան. պահ մը կը հանդարտին ու կը վերսկսին։ Բաւական թուով խուկեր ու մունջեր կան։ Յետոյ խեղճ կիներ, ջղային տագնապներու ենթակայ։ Ուշադրութիւնս կը գրաւէ Ատաբազարցի ծաղկատի աղջիկ մը, գետինը պառկած։ իսդէոփիքի կատարեալ տիպար մը, այնպէս ինչպէս տեսած եմ Բարիգի հիւանդանոցներուն մէջ, որ ակռաներուն մէջէն կը շչէ, կը փրփրի, սուր աղաղակներ կ'արձակէ, իր հիւանդութեան յատուկ «մեծ պարոյթը» կը գծէ՝ գլուխը դէպի ետեւ ծոելով մինչեւ մէջքը, մինչ իր կուսական հէգ վշտաչարչար կուրծքը՝ անհատնում հեւքի մը մէջ՝ փքոցի մը տխուր տպաւորութիւնը կը թողու։ իր ոտքերուն ու գլխուն վերեւ չորս հինգ կիներ նստած են, արցունքով, հառաչներով, ողբական պար մը բռնած հիւանդին բոլորտիքը։

Ու անդին, Աստուածածնի պատկերին առջեւ, ժխորը կը բարձրանայ, խուլ ու խորունկ բզզիւնի մը պէս. ուսիսաւորներ որք մոմեր կը բերեն՝ ամէն հասակէ, կու գան իրենց կարճ աղօթքը կատարել պատկերին դիմաց, ծնրադրելով ու խաչակնքելով, եւ Աստուածածնին առջեւ վառող կանթեղին մէջ թաթիսուած բամպակի կտորներ գնելով, քառսուն

փարանոց թիթեղէ փոքրիկ տուփերու մէջ: Բազմութիւնը կը սեղմուի, անհուն ճիգեր կը թափուին մինչեւ պատկերին առջեւ հասնելու համար, լուսարարները կը պոռան, կը հայհոյեն, կիներն ու աղջիկները՝ սեղմըւելով՝ ճիչեր կ'արձակեն. Հրմշտուք մը եւ իրարանցում մը որ վերջ չունի, ու փոշին կը բարձրանայ, կը ծաւալի, ոսկի գնտիկներու պէս թռչկոտելով արեւի ճառագայթներուն մէջ: Ու ահա խենդերն են որ կը պոռան, ցաւագար կիներն են որք իրենց վայիւնը կը նետեն: Եւ այս՝ ամէն վայրկեան, ամէն ժամ, չորս օր չորս գիշեր շարունակ:

Գիշերն է որ այս տեսարանը կը զգենու այն «պակուցանողական սաստկութիւնը» որուն վրայ կը խօսի Նարեկացին: Կանթեղներն իրենց խորհրդաւոր ու խոշորցնող լոյսը կը սփուն այս ամենուն վրայ. այն ատեն ընդհանուր պատկերը ուրուատեսիլ բան մը ունի որ կը սարսուացընէ զքեզ: Երկու երեք հարիւր կիներ, մէկ ձայնի վրայ կը մրմնջեն. «Ա՛խ Աստուածածին, ա՛խ Աստուածածին», իրենց կուրծքերը ծեծելով, այն լալկան ձայնով զոր մեռելներու տան մէջ կիները կ'ունենան՝ երբ ա՛լ կոկորդնին չորցած է երկարատեւ հառաչանքներէն ու աչքերնին ցամքած: Ու այս հեծութեան համանուագը, իրը թաքսուցէ մը, կ'ընկերանայ այն միւս ահեղ համանուագին որ կը սաւառնի գաւթին վերեւ: Բոլոր հիւանդները, այդ վայրին յատուկ գերազրգութենէն բռնուած, իրենց ախտը զայրացած այս երկարատեւ սպասումներէն, տաքէն, ծարաւէն, անօթութենէն, իրենց չորս բոլորքը տիրող տարափոխիկ հիւանդաբոյր մթնոլորտէն, այսահար ոգիներու պէս կը տանջուին: Ամենուն նայուածքն յառած է Աստուածամօր պատկերին վրայ, յայտնութիւն մը ընդունելու գերագոյն համոզումով: Ու բոլոր այդ երազացնոր աչքերուն՝ կը թուի յայնժամ թէ Տիրամայրը կը ժպտի կամ կը քրտնի: Պատկերին մէջ, նայուածքը կը պահէ միշտ իր խոժոռ ու անզգած անդորրութիւնը, ու այդ յաւերժաբաց կոպիճներուն ու զինքը դիտող հարիւրաւոր աչքերուն մէջ հզօր մագնիսականութիւն մը կը հաստատուի, ելեկտրական հոսանուած մը, որ ջիղերը կը գրգռէ ու կը պրկէ:

Հրաշքի մը կը սպասեն ամէնքը: Խաչին կիրակի առողուան պատարագին է որ ամէնքը, հաւատքի ծայրագոյն խանդավառութեամբ մը, կը սպասեն այն աստուածային զօրութեան որ պիտի քակէ լեզուները, պիտի շարժէ անդամալոյծ անդամները, որ ուղեղին խանգարեալ ծալքերուն մէջ պիտի վերահաստատէ բնական կարգաւորութիւնը: Այս տարի յիշուած հրաշքներուն մէջ, այլազգի տղայ մը, տասներկու տարեկան, ի ծնէ համր, սկսեր է բարբառիլ: Պէտք է ըսել թէ գաւթին մէջ սպասողներուն հետ կան տասնի չափ այլազգի այրեր ու կիներ ալ: Ցիշուեցաւ նաեւ թէ ուրիշ համր տղու մըն ալ լեզուն քակուեր է:

Զ.— ՄԱՆԿԱՆՈՒԻՔ

Ժամերգութենէն յետոյ է որ, Արմաշի եկեղեցիին մէջ, տեղի կ'ունենայ Մանկանուէրի պատկառազդու արարողութիւնը:

Տասը քսան տղաքներ, շապիկ հագած ու մոմ բռնած ձեռուընին, սեղանին առջեւ կարգով կը շարուին: Անառակ տղաքներ են որոց վրայ «չնորհք եւ իմաստութիւն» կը խնդրուի, հիւանդու տղաքներ որոց

Համար առողջութիւն կը հայցուի, ու իր մեռած եղբայրներէն յետոյ մէկ հատիկ մնացած տղայ մը՝ որուն վրայ Տիրամօր կենսապարգեւ գթութիւնը կ'աղաչուի: Այս արարողութեան համար մասնաւոր աղօթք մը չկայ Մաշտոցին մէջ, այլ Ս. Գրքին բոլոր այն հատուածներն առնելով որոց մէջ մանուկներու վրայ խօսուած է՝ Արմաշի մէջ ժամանակին շինուած է այդ աղօթքը, Վանահայր Գէորգ եպիսկոպոս Ալիքսանեանի օրով կամ ձեռքով:

Յետոյ մանուկները սեղանին վրայ կ'առնուին, եւ մինչ «Մանկունք Եկեղեցոյ, փառաբանիչք Ս. Երրորդութեան» շարականը կը կարդացուի իրենց վրայ, երեք անգամ կ'երկրպագեն սեղանին: Պահպանիչ մը կը փակէ արարողութիւնը:

Շատ հետաքրքրական ուսումնասիրութիւն մըն է դիտել մանուկներուն դիմագծութիւնն ու վարմունքը այդ արարողութեան միջոցին: Ցորչափ որ վարը, սեղանին առջեւ են, իրենց ետին տեսնելով իրենց մայրերը կամ քոյրերը, դեռ իրենք զիրենք կը զգան ընտանեկան մթնոլորտին մէջ եւ իրենց զգեստաւորումն ու իրենց ձեռքերուն մէջ վառող մոմերը զուարթ ու հաճոյական փոփոխութեան մը տպաւորութիւնը կը թողուն իրենց վրայ: Բայց երբ իրենց մայրերէն բաժնուելով սեղանին վրայ կ'ելլեն, այն ատեն անօրինակ գերբնական աշխարհի մը մէջ մտած ըլլալու արհաւիրքը կը կարդացուի իրենց աչքերուն մէջ, կարծես հողային երկրաւոր բաներէն անդառնալի կերպով կտրուած, անջատուած, քովնտի սարսափահար նայուածքներ նետելով դէպի իրենց մայրերը: Երկրպագութեան միջոցին, ա'լ աւրուած է այն գեղեցիկ կարգը որ վարը տեսնողներուն գոհունակութիւն կ'ազդէր: Ոմանք, շուարած, արդէն այդ «ծախուելու» գաղափարին սարսափին տակ, կը խռովին, կը գժեմին, վայրի ձիերու պէս կը խրտչներ, կարծես ըմբռնած այդ խորհրդաւոր վայրկենին բոլոր վեհութիւնը, հասուն լրջութեամբ մը կը յառաջանան, կանոնաւորապէս ծալելով իրենց ծունգերն եւ խաչակնքելով: Երբոր սեղանէն վար իջած են, ամենուն ալ սրտին մէջ բոյն դրած է նոր գիտակցութիւն մը, ահաւոր խորհրդի մը մասնակցած ըլլալու խորին հաւատքը: Աստուածածնի հովանին միշտ իրենց վրայ՝ փրկելով զիրենք ամէն վտանգներէ ու ծախողուածներէ, եւ այս տարտամ մտածութիւնները, անկերպարան այլ զգացուած, իրենց դէմքին կու տան ծանրացած խստութիւն մը որ պիտի տեւէ:

Է. — «ԵԿԵՍՑԵ»

Արմաշի եկեղեցիին մէջ ամենէն ազդական արարողութիւնն է իրիկուան ժամերգութիւնը, «Եկեսցէ»ն: Երբ մութը կը կոխէ, Դպրեվանքին երեսունէն աւելի աշակերտները, իրենց սեւ մաքուր լայն վերարկուները հագած, կարգով կ'երթան եկեղեցին, ուր բազմութիւնը խռնուած է արդէն: Ամէնքն ալ կը սպասեն այն պահուն երբ աշակերտները, իրենց ներդաշնակ ու միաբերան երգեցողութեամբ պիտի եղանակեն նարեկացիին մեծ աղօթքը, «Առ Մայրն երանութեան՝ ի խորոց սրտի խօսք ընդ Տիրուհւոյն»: Եւ ահա աղօթքը կը սկսի դաշն, վսեմական, հեռուէն, խորունկէն եկածի պէս, ու սարսուռ մը կ'անցնի բոլոր

ներկաներուն մէջէն, անգիտակցաբար ձեռուընին բանալ տալով եւ աչքերնին վեր դարձնելով։ Նարեկացին ամենէն հրաշալի հատուածն է այդ, ճշմարտապէս գրական հատուած, արձակ բանաստեղծութիւն մը իր լայն ու թաւալուն հնչականութեամբ։— «Հրեշտակ ի մարդկանէ, մարմնատեսիլ քերովքէ, երկնաւոր արքայուհի, անխառն իբրեւ զօդ, մաքուր որպէս լոյս, անշաղախ ըստ նմանութեան պատկերի արուսեկին բարձրութեան, եղեմ շնչական...»։

Ամենուն աչքերը կը վառի՛ն արցունքով։ Եկեղեցիին մէջ լաստակերտները կանգուն են դեռ՝ նորոգութեան պատճառով, եւ իրենց ստուերները՝ պլազուն լոյսերուն քմահաճոյքին հետ կը դողդղան կը վազվոտեն պատերուն վրայ, վիթխարի մանուկներու թեւերուն պէս։ Անդին, Աստուածածնի գաւթին մէջ, ամէնքը ոտքի ելած են, իրենց հոգիին բոլոր զօրութեամբը, իրենց մարմնին ամբողջական ընծայումովը ընկերանալով աղօթքին որ կ'ուղղուի առ Տիրամայրն։ Իենդերը, ջախտաւորները կարծես սահմոկած են ու ապչութեամբ կը դիտեն իրենց չորս բոլորտիքը։

Քովս կին մը կայ, ներկուած մազերով ու շպարուած դէմքով, անճաշակ ճոխ արդուզարդ մը ըրած, որ երեսի վրայ գետինը ինկած է, կուրծքը ծեծելով, հոգ չտանելով որ իր յորդ արցունքները կ'աւրըշտրկեն դէմքին բոլոր խնամեալ սնգոյրները, ու իր ամբողջ էութիւնը հառաչ մըն է միայն, իր կուրծքէն անդուլ արձակուելով, հատնող երկարումի մը մէջ սպառելով։

Անդին աղօթքը կը շարունակէ.

«Ահա կաթիլ մի կաթին քումդ կուսութեան յանձն իմ անձրեւեալ՝ կենաց ինձ զօրէ»։

Ա՛խ, ա՛խ, ա՛խ։ Ու ձայնարկութիւնները կը յաջորդեն իրարու, հեծկլտուքները ու թառանչները օղակ օղակ կը բարձրանան օղին մէջ, եկեղեցիին կամարներուն զարնուելով։ Խոնուած բոլոր այդ ժողովուրդը, հաւատքի անդիմադրելի մղման մը տակ, ամբողջ անձնամատոյց հոգի մըն է լոկ, առ Տիրամայրն ուղղուած, անձնամոռաց աղերսանք մը, պաղատանք մը անոր մէջ հալելու, եւ երկրային կապերէն ազատուելու, դէպի վեր սաւառնելու հզօր ըղձանքով մը։ Ու հաւատքի այդ անհուն անսահման պոռթկանքին առջեւ, որուն նեղ կու գայ եկեղեցիին յարկածածուկ շէնքը, անբացատրելի խանդաղատանք մը կը լեցնէ հոգիս։ Ունանի պատմութիւնը կուգայ միտքս։ Պրըդանեի մէջ աւանդութիւն է թէ իս անուն քաղաք մը ծովուն մէջ անյայտ կորսուած է։ Զկնորսները տարօրինակ պատմութիւններ ունին անոր վրայ։ Փոթորիկի օրերը, կը հաւաստեն, ալիքներուն խորը կը տեսնուի անոր եկեղեցիներուն սլաքներուն կատարը։ անդորրովթեան օրերը, անդունդէն կը բարձրանայ ու կը լսուի անոր զանգակներուն ձայնը, օրուան ժամերգութեան եղանակին համաձայն։ «Յաճախ ինծի այնպէս կու գայ թէ սրտիս խորն ունիմ իս քաղաք մը որ տակաւին կը հնչեցնէ զանգակներ՝ յամառաբար հրափրելու սրբազն պաշտամունքներուն հաւատացեալներ որք ա՛լ մտիկ չեն ըներ»։ Ու այդ բոլոր ժողովրդին հանդէպ որ մէ՛կ մտածումով մը միացած է, խորհելով այն գերագոյն զօրութեան վրայ որ գոնէ այդ վայրկեանին բարի, անկեղծ, անշահախնդիր, խան-

դավառ ու մարդասէր կ'ընէ այդ բոլոր մարդիկն ու բոլոր կիները, «կանգ կ'առնեմ մտիկ ընելու համար այդ զողդողագին թրթոռւմներուն, որք անվախճան խորութիւններէն գալ կը թուին ինծի»:

Ը.— ՈՒԽՏԱՒՈՐՆԵՐԸ

Արմաշի վանքին դրան առջեւ տարածուող ընդարձակ հրապարակը, ուր տեղի կ'ունենայ բանայիրը, ամենէն խառնակ ու աղմկալից տեսարանը կը ներկայացնէ զոր տրուած ըլլայ մարդուս դիտել երբեք: Բազմութիւնը, եկեղեցիին մէջ իր աղօթքը կատարելէ ու մոմը վառելէ յետոյ, դուրս կ'ելլէ անմիջապէս՝ մէկ մասը բացօթեայ սրճարաններուն մէջ օղի խմելու եւ միւս մեծագոյն մասը՝ անոր օղի խմելը դիտելու համար:

Եկեղեցիին դրան քովէն անմիջապէս կը սկսին առժամապէս հաստատած փայտաշէն խարիսուլ խանութներ, աղտոտ ուտելիքներու, անուշեղէններու, շաքարեղէններու՝ որոց դիմաց պղտիկ տղաքներ շարուած մատուրնին կը լզեն: Փերեզակներ, իրենց ապրանքները գետինը փոած, կիներու մեծ բազմութիւն մը հաւաքած են իրենց գլուխը. գեղացի աղջիկներ, գունաւոր տպածոներու, ուլունքներու, ապրանջաններու, աժան մատնիներու եւ օղերու տեսքէն հրապուրուած, երկար սակարկութիւններով կը տապլտկին իրենց պչրասիրութեան դրդումին եւ գեղացիի հաշուագիտութեան միջեւ:

Այդ խանութներու շարքը կ'երկարաձգուի մինչեւ Արմաշի գիւղը, որուն տուները, վերջին հրդեհէն այրած, հիմա ամբողջովին շինուած են: Այս «շինուած» բառը սխալ ըսի. «հիւսուած» պէտք է ըսել. տուներուն մեծ մասին արտաքին երեսը ճիշդ կողովի մը պէս հիւսուած է:

Բանայիրը դու ու դադրում չունի: Երբ գիշեր կ'ըլլայ մանաւանդ, ամբողջ հրապարակը կը լեցուի բազմութեամբ, լոյսերով, թմբուկի ու փողի, լանքենայի ու թէֆի ձայներով, երգերով, աղմուկով: Բայց բուն Բանայիրի՝ «արհեստագիտական» տեսակէտով՝ այս հանրային զուարճութիւնը իր տեսակին մէջ շատ վար կը մնայ մեր Պոլսի ծանօթ տօնախմբութիւններէն, բացի թերեւս իրենց ֆիշէնէն որ շատ լաւ է, աչք կտրածին չափ բարձրանալով երկնքին մէջ. ու Պոլսի հովարտաները՝ եթէ կ'ուզեն օղին մէջ սուրացող լուսեղէն ցայտքին ազդած հաճոյքը կրկնապատկել, թող իրենց մթերքը այս կողմերէն բերել տան:

Ինչ որ ներողամիտ իմաստասէրին համար այս տեսակ հանդէսներու արդարացումը կը կազմէ, ժողովրդին նախնական տիպարներուն առոյգ ու անխառն զուարճութիւնը, դրամին դէմ ազնուական արհամարհանք մը որ մէկ օրուան մէջ տարտղնել կու տայ այնքան օրերու տաժանքին վաստակը, ու այն խրոխտ գիտակցութիւնը որ զուարճացողներուն կուրծքը կ'ուռեցնէ եւ աչքերը կը վառէ՝ իրենց մարմնական բոլոր բովանդակ գերազանցութեան տեսարանովը, իրենց սկզբնական կրքերուն ազատ ու կտրիճ արտայայտութեամբը, — այդ ամէնը կը պակսի այստեղ:

Այդ բոլոր գեղացիները զուարճանալ չեն գիտեր. ներկայ գտնուեցայ պղիտկ կոփուի մը խումբ մը Ատարազարցի երիտասարդներու եւ

լանքեռնանիներու միջեւ. տղաքները քառառւն փարա տուեր էին նուագածուներուն եւ կը պահանջէին որ ժամ մը շարունակ նուագեն։ Ասկից զատ, պարել չեն գիտեր, որովհետեւ ինծի համար պար մը չէ երկու հոգիի դիմացէ դիմաց կանգ առնելն ու իրենց մարմինը անձոռնի կերպով կոտրտելը։ Ա՛Հ, Պոլսէն եկած երիտասարդներու խումբ մը կար, ջրհանկիրներ կամ ձկնորսներ, հինգ վեց հոգի, որք թեւ թեւի տուած պար բռնած էին. իրենց գլուխը երիտասարդ մը կը գտնուէր, ծանօթ տիպարին ամենէն գեղեցիկ օրինակներէն մին, բարձրահասակ ու կարշնեղ. տեսնելու էր թէ ի՞նչ շնորհով ու վայելչութեամբ իր պարին արագ վազքին մէջ իր հետը կը քաշէր կը տանէր իր պարակիցները, նայուածքը անճառ խնդութեամբ մոլորուն, գլուխը բարձր, արհամարհոտ ու վէս, ժպիտը շրթունքէն անպակաս, ու ի՞նչ անտարբեր ու անփոյթ առատածեռնութեամբ քառորդ ոսկի մը կը փակցնէր նուագածուին ճակտին։

Ու յետոյ, պէտք է ըսել, շալվարը զոր հազած են այդ բոլոր գիւղացիները, չես գիտեր ի՞նչ լուրջ ու ծանրադանդաղ բան մը ունի որ բնաւ չի յարմարիր այդ թեթեւաթոփիչ ու արագոտն պարերուն, ու անոր լայն ու փոթփոթ խիստ ծալքերը՝ օտար տեղէ բռնի բերուած ու չընտելացած բանի մը տպաւորութիւնը կը թողուն՝ օղիի սեղանին զուարճութեանց եւ երգիռնակին թեթեւ ու ցատքուն նուագածութեան մէջտեղ։

Եւ սակայն հոս է բազմութեան մը առաւելութիւնը որ միշտ, դիտողին համար, ընկերային ուսումնասիրութեան լաւագոյն միջոցն է եւ ան է որ ճշդագոյն ծանօթութիւններ պիտի տայ ժողովրդի մը բարքերուն, ընաւորութեան, սովորութեանց, տարազին, լեզուին վրայ։ Ժողովուրդը այդտեղ է որ պիտի երեւի իր ինքնութեանը համարձակ ու անծածկոյթ տեսարանին մէջ։ Փափկանկատի դիւրազդութեամբ պէտք չէ հեռու քաշուիլ ամբոխէն, նոյն իսկ իր աղտոտութեան ու գոեհկութեան միջավայրին մէջ։ Մեծագոյն դասը, անոր մէջ պիտի գտնենք։

Բազմութեան մէջ ամենէն աւելի ուշադրութիւն կը գրաւեն կիները, իրենց աւշային նիհար դէմքով ու շատ նուրբ, գրեթէ աթենական դիմագծութեամբ, որ այդ ցեղին հին ազնիւ սերունդի մը շառաւիղն ըլլալու ապացոյցը կրնայ նկատուիլ։ Երիկմարդիկ ալ բարձրահասակ են, բարեկազմ ու վայելուչ։ Տղաքները . . . Օ՛Հ Ատարազարցի եւ իզմիտցի տղաքները։ Կարելի չէ երեւակայել աւելի անառակ, աւելի չարաճճի, աւելի արթուն ու խելացի սերունդ մը։ Պղտիկները՝ հին նաւաստիներու պէս կը ծիսեն ու կը հայհոյեն, սրամիտ խօսքերով, աշխոյժ կատակներով։ Այս լաճերը քար կը հանեն, բարեկամ, Մալթա կղզիին պղտիկներուն որք ատեն մը իրենց տեսակին մէջ աննման ըլլալու ապահովութիւնը տուած էին մեզ։

*

* *

Տասը հազար հոգի կը հաշուեն այս տարի Արմաշ եկող ուխտաւորներու բազմութիւնը։

Տասը հազար հոգի, համեմատապէս շատ սահմանափակ տեղի մը մէջ, հինգ վեց օր շարունակ պիտի ուտեն, պիտի խմեն, պիտի քնանան,

իրենց բնական պէտքերը պիտի հոգան, պիտի լուացուին, պիտի քալեն, պիտի նստին։ Ու այն ատեն գաղափար մը կ'ունենաք այն աղտոտութեան վրայ որ կը տիրէ չորս կողմ, ու այն խժլդուքին վրայ որ անընդհատ կը տեւէ, գիշերէն մինչեւ արշալոյս եւ արշալոյսէն մինչեւ գիշեր։

Ուխտաւորներուն մեծամասնութիւնը իզմիտի գիւղերէն եկած է, գլխաւորապէս Ատարազարէն, որուն բնակիչներն անմիջապէս կարելի է ճանչնալ իրենց նեղ ու երկար ֆէսերէն, ու յետոյ Պարտիզակէն, Մեծ-Նոր-Գիւղէն, Զէնկիլէրէն, Պրուսայի գիւղերէն, եւ Պոլսէն, Թէքիրտաղէն, Մալկարայէն, Չորլուէն, եւայլն։ Թուրքիոյ ամէն քաղաք իր մէկ ներկայացուցիչն ունի գոնէ։

Վանական վարչութիւնը, այս ամբողջ ժողովուրդը տեղաւորելու համար, բնականաբար անկատար միջոցներ ունի միայն իր ձեռքը։ Նորաշէն թաղը, որ եռայարկ մեծ շէնք մըն է, Վանքին ճախակողմի ընդարձակ թեւը, նորաշէն դպրանոցը զոր հարկ եղած էր ուխտաւորներուն յատկացնել, եւ շերամատունը, չեն բաւեր։ Արմաշի գիւղին գրեթէ բոլոր տուները լեցուած են, եւ ասոր հետ մէկտեղ ընտանիքներ կան որք ստիպուած են գիշերը բաց օդին անցընել վրաններու տակ։

Վանքին ճախակողմի թեւին երկար ու ընդարձակ ճեմելիքը, որուն վրայ բացուող սենեակները յատկացուած են դիւրակեցիկ ընտանիքներու, վաչկատուն ցեղերու կայքի մը կը նմանի։ Գիշերը այդ ճեմելիքը, անզօր լոյսերու կէս-ստուերին մէջ թաղուած, անհաւատալի կենդանութեամբ կ'ոգեւորուի։ Խումբ խումբ նստած, փսխաթներու վրայ, իրենց կերակուրը կը պատրաստեն կիները, ժրածան աշխատելով, այրերը օդի խմելով ու պոռալով կանչելով։ Պառաւ մը՝ վերմակի մը տակ կծկտած, կը դողդղայ, մինչդեռ նորածին մը, որ մէկ պատէն միւսը ձգուած օրրոցի մը մէջ կը տատանի, իր ցաւագին պղտիկ ճիշերը կը խառնէ ընդհանուր աղմուկին։ Ու երբ գիշերը յառաջանայ, այդ միեւնոյն խսիրին վրայ, աղտոտ վերմակներու տակ, քովէ քով պիտի պառկին մանուկն ու պառը, երիտասարդներն ու մանկամարդ կիները։

Երբ իրիկուն կ'ըլլայ, վանքին ներսի հրապարակը խարոյկներով կը ցանցնուի։ Կիներ իրենց իրիկուան ճաշը կը պատրաստեն պտուկներու մէջ։ Անոնցմէ մէկուն կը մօտենամ ու կը հարցնեմ։

— Ի՞նչ կ'եփես, խաթո՛ւն։

— Ուսպ կ'եփեմ, հաճի աղա, կը պատասխանէ։

— Պա՞հ ես։

— Մեղա՛յ Տէր, պահքն աւրել կ'ըլլա՞յ։

Ուրիշ կին մը խարոյկին վրայ դրած է սան մը ուսկից անուշ հոտ մը կու գայ։

— Ի՞նչ է եփածդ։

— Խազ մը։

— Վա՛յ, պահք չէ՞ք։

— Այս իրիկուան համար չէ, աղա (օրն Ուրբաթ էր), Կիրակի օրը պիտի ուտենք։ Մենք հայ քրիստոնեայ ենք, մեր պահքը կը պահենք։

Ա'լ ուրիշներուն չեմ հարցներ։

Եկեղեցին, գիշերը, օթեւան մը դարձած է։ Խսիրներուն վրայ պառկած կը քնանան հարիւրաւոր այրեր ու կիներ, ու տաքը, հոտերը, փոշին՝ անտանելի մինուրտ մը կը կազմեն այնտեղ։

Բազմութեան զրօսանքին այս զանազան եղանակներուն մէջ, ուր, ինչպէս ըսի, օդին ու թմբուկը իրենց անկապտելի գերազանցութիւնը կը պահեն, ինծի համար ամենէն նոր եւ ուշագրաւ բանն է այն նուազահանդէսը զոր Ատարազարցի կիներ կու տան, գիշերը, վանքին ներսի հրապարակին մէջ: Խումբ մը կիներ, որոց մէջ մանկամարդները կը խառնուին պառաւներուն, աղու ներդաշնակ ձայնով մը կ'երգեն... եկեղեցական շարականներ, այնպիսի կարգաւորութեամբ որ մեր ամենէն ծանօթ «Դպրաց Դասերուն» նախանձը պիտի շարժէր: Ու մինչ թմբուկը դուրսը կ'որոտայ, մինչ լանթէոնան մինչեւ հոս կը դրէկ իր զառածած ու եղծուած երաժշտութիւնը, մինչ գինովներուն ձայնարկութիւնները՝ ջախջախ համերգութեան մը պէս՝ օդը կը պատուտեն, հոս, այդ կիներուն բարակ եւ անուշ ձայնը եկեղեցական երգեցողութեան թրթուն ելեւէջները կ'ոլրտէկ: Ինծի կը յայտնեն թէ Ատարաբազարի բոլոր կիները, փոխանակ իրենց տուներուն մէջ ուրիշ երգեր երգելու, ժամերգութիւնը կ'եղանակեն: Հետաքրքիրներու շրջանակ մը կազմուած է իրենց չորս դին, ու կիները կ'երգեն միշտ, աստեղազարդ երկինքին տակ, ծառերուն սօսաւիւնն իրենց ձայնին ընկերանալով: Քրիստոնէութեան առաջին դարերու վերկենցաղումն է կարծես այդ փառաբանութիւնը այդ արձակ օդին, ու այդ աղօթքներուն մէջ սեղմուած աղերսներն ու պաղատագին կոչերն՝ ինծի այնպէս կու գայ որ աւելի շուտ, աւելի շիտակ պիտի հասնին այն տեղն ուր կ'ուղղուին:

Թ. — ՄԵԿՆՈՒՄԸ

Խաչին երկուշաբթին արդէն ուխտաւորները կը սկսին մեկնիլ Արմաշէն: Սայլերը եկած լեցուցած են վանքին դուրսի հրապարակը, ու գոմէշները, գետինը պառկած, թրիքի ահագին կոյտերու նմանութիւնը կու տան:

Երեքշաբթի սակայն ա՛լ Արմաշ կը պարպուի:

Առջի իրիկուընէ ամէն մարդ մեկնելու պատրաստութեամբը կը զբաղի: Վերջին անգամ մը վանքը եւ շրջականները պտրտելու համար դուրս կ'ելլեմ: Բանայիրը, վերջին ճգով մը, կը կրկնապատէկ իր շինծու կենդանութիւնը եւ արուեստակեալ ոգեւորութիւնը: Թմբուկը կը թնդայ կատաղաբար, զուրնաները ջլախտաւոր խազեր կ'արձակեն, ու լանթէոնանները կը յամառին իրենց յոգնած ու մաշած յանկերգները տարտղնելու չորս կողմ:

Վահանահայր Սրբազանին կ'երթամ, հրաժեշտ առնելու: Հաշուեյարդարութիւնը սկսած է այնտեղ, եւ ապրանքներուն ցուցակագրութիւնը կը պատրաստուի: Հինգ վեց հոգի գործի գլուխ են: Մէկը ոսկիները կը համրէ, խնամքով իրարմէ զատելով օսմաննեաններն ու անգլիականներն. ուրիշ մը մէծիտիէնները, ուրիշ մը քառորդները եւ մանրուքները, մինչ անդին մէկ երկու հոգի զբաղած են նուիրուած իրեղէններուն, գուլպայ, թաշկինակ, անձեռոց, սրբիչ, խորանի ծածկոցներ, սփռիչներ եւայլն, ցանկը պատրաստելու: Դրամները, ծրարներու մէջ դրուելով, պիտի կնքուին եւ Դպրեվանքին Խնամակալութեան պիտի դրկուին, որ յետոյ Դպրեվանքին ծախքերուն համար մէկիկ մէկիկ նորէն

Արմաշ պիտի դրկէ այդ ծրարները : Ի՞նչ դրական մարդիկ , այդ ինամակալութեան անդամները :

Դրամատան մը ամբողջ գործունէութիւնը կայ հիմա այդ սենեկին մէջ : Ուսկիներուն եւ մէծիտիկներուն հնչիւնը , կանոնաւոր եւ համաչափ անկումներով , շրջ'խ , շրջ'խ , շրջ'խ , Պանքայի մը ստորնայարկին գաղափարը կու տայ քեզ : Մանր դրամները համրելը աւելի դժուար է , ամէնքն ալ իւղոտ , աղտոտ , մոմի կաթկթուքներով պատած :

Ուրիշներ կը կշռեն Աստուածածնի պատկերին առջեւ կախուած արձաթեայ առարկաները , արծաթ դրամները եւ կը գնահատեն նուիրուած զանազան գոհարեղէններուն արժէքը : Միւս կողմէն , կ'արծանագրուի նուիրուած ճերմակեղէններուն թիւը — վաթսուն եւ չո՛րս զոյգ գուլպայ , 13 հատ ճերմակ թաշկինա՛կ , 8 հատ մետաքսէ թաշկինա՛կ , եւայլն :

Յանկարծ ուրախութեան ձայն մը կը բարձրանայ . վեց հարիւր ոսկի՛ : Այս տարուան ամբողջ հասոյթը վեց հարիւր ոսկի եղած է : Փա՛ռք Տեառն : Ամենուն դէմքը կը փայլի , կը վառի : «Աղէկ տարիներէն» է այս տարին ալ :

Ու , չեմ գիտեր ինչո՛ւ , դուրս ելած ատենս , սիրտս սեղմուած է : Հինգ վեց օրուան աղօթքներուն , պաղատանքներուն , հաւատքի հոգեցունց արտայայտութեանց , խօլ խանդավառութեանց , միսդիքական յափշտակութեանց արդիւնքին այդ մաղուած , թորուած էութիւնը հիմա պղտիկ քսակի մը մէջ պիտի սեղմուի , պիտի ամփոփուի , ու անոր վրայէն պիտի չափեն բոլոր եռանդները , բոլոր արցունքները , բոլոր հառաչանքները , ա՛լ կորած իրենց անհուն մեծավայելչութիւնն ու գերագոյն վեհութիւնը , որ , եկեղեցիին մէջ , յուզմամբ կ'ուուեցնէր սիրտս :

*

* *

Եկեղեցիին դրանը առջեւ կեցող մուրացկաններու կողմէ պատգամաւրութիւն մը եկած է Վանահօր ներկայանալու եւ գանգատելու թէ այն իրիկունը վանքին խոհանոցէն կերակուր չէ տրուած իրենց : Եկեղեցիին առջեւ , այդ մուրացկանները կոյտ մը կը կազմեն «կաղաց , կուրաց , գոսացելոց» . շատ նուրբ հոգեբաններ որք այսպէս , տօնավաճառէ տօնավաճառ պտըտող փերեզակներու պէս , կը հետեւին բարեպաշտներուն ամէն տեղ , այսօր Արմաշ , վաղը երուսաղէմ , միւս օր գուցէ Մուշ :

Մէկ քանի հոգիներ՝ ուրիշ գանգատ մը ունին Վանահօր ներկայացընելիք : Մատաղի համար ոչխար բերած են վանքին . այդ ոչխարները , յիսունի չափ , պղտիկ հօտ մը կազմած են որ վանքին դուրսի պարտէզին մէջ կ'արածի : Նուիրատուները կը պահանջեն որ իրենց ոչխարները իրենց աչքին դիմաց կտրուին եւ աղքատներու բաժնուին : Զարմանալի է ժողովրդին այդ հաւատքը , որ դրական չօշափելի օրինակներու վրայ միայն կրնայ գտնել իր ներքին հոգեկան դրդումին գոհացումը :

Երեքաբթի առտու երբոր ճամբայ ելլել կը պատրաստուիմ, չորս օրուան վանական կեանքը զոր անցուցած եմ, վրաս այնպիսի տպաւորութիւն մը թողած է որ ինծի այնպէս կու գայ թէ տարիներով բնակած մէկ տեղէս պիտի բաժնուիմ: Այնքան իրաւ է որ ժամանակը՝ գործ չունի զգացումներու հետ: Այս ինչ անձը, այն ինչ տեսարանը, այն ինչ միջավայրը, որոց հետ արագանցուկ հաղորդակցութեան մը մէջ գտնուած ես, իրենց բաժանումովը — ու թերեւս ճիշդ այդ բաժանման պատճառովն իսկ — սրտիդ մէջ այնպիսի վշտեր կը թողուն որք վերլուծութեան չեն դիմանար թերեւս, այլ կան ու կը մնան, անհանգիստ ընելով ու խոռվելով զքեզ ետքէն: Կը մտածես թէ այն անձը երջանկութեան մեծագոյն բաժինը պիտի կրնար տալ քեզ թերեւս, թէ այն վայրը անշուշտ՝ կեանքի անդորրութիւնը պիտի պարզեւէր քեզ, ու դուն կը թողուա կ'երթաս, չկրնալով կանգ առնել, արդէն ընտրած ճամբուդ մէջ շատ յառաջացած՝ երբ ա'լ ետ դառնալն անկարելի է, ըղձական նայուածք մը միայն նետելով ետիդ:

Կը խոստովանիմ թէ Արմաշի վանքին իմ վրաս թողած այդ տպաւորութիւնը կը պարտիմ Տ. Եղիշէ վարդապետ Դուրեանի որ իր բարոյական մեծութեամբը կը լեցնէ այդ վանքը: Ա՛հ, ճշմարիտ եկեղեցականը, նոր օրերու սուրբ մը, որուն վրայ աւելցած է Հայոց մեծագոյն գիտնականներէն մին: Իր խուցը ճշմարիտ վանականի խուց մըն է, ո'չ անոնցմէ ուր անձնդիւր ծովութիւնը եւ որովայնապարար հանգստութիւնը կը տիրեն, այլ ուսումնասիրութեան, անխոնջ աշխատութեան, յարատեւ զարգացման վայր մը ուր պատկառանքով կը մտնես եւ երկիւղածութեամբ դուրս կ'ելլես:

Հրաժեշտ կ'առնեմ իրմէ ալ, քաշուելով յայտնելէ զգացած իրական յուզումս: Մնաք բարով մըն ալ եղբայր Պետրոսին ու եղբայր Ներսէսին, վանքի ճշմարիտ եղբայրներ որք Դպրանոցին աշակերտներուն եւ միաբաններուն հոգերովը կը զբաղին, պարկեշտ, աշխատող, ժրածանմարդիկ, ու դուրս կ'ելլեմ:

Հետզհետէ ճամբայ կ'ելլեն սայլերը ու արդէն մեկնողներուն անշարժ շարքը հազիւ կ'որոշուի դիմացի բլուրին վրայ: Հինգ հարիւր սայլի կարաւան մը կը կազմուի:

Մեկնելէ առաջ, վերջին անգամ մը եկեղեցին կ'երթամ:

Ուխտաւորները, վերջին անգամ մը կու գան ոտքի վրայ մոմ մը վառել ու հապճեպով, աղօթք մը կատարել: Անդին, Աստուածածնի պատկերին առջեւ, տախտակամածին վրայ կը գտնուին դեռ մէկ քանի հիւանդներ ու բարեպաշտներ, որք կը յամառին չնորհ մը, աստուածային յայտնութիւն մը ընդունելու, չուզելով մեկնիլ անկից առանց իրենց ցաւերուն դարմանը գտած ըլլալու, իրենց աղօթքն հիմա աւելի բարձրաձայն ուղելով դէպի վեր, բողոքի մը, պահանջումի մը պէս: Ու այդ հոգեւորապէս անժառանգներն, ընկեցիկները բոլոր, որոց բաժին չէ ինկած ընդհանուր չնորհաբաշխութենէն, կը պայքարին, կ'ոգորին իրենք իրենց հետ, հառաչանքներով ու հեծկլտուքներով:

